

Як бачимо, консолідаційні зусилля українських політичних сил у роки Другої світової війни можна оцінити як ще менш вдалі, ніж це було протягом 1914-1916 рр.

Насамкінець варто порівняти наслідки обох воєн для української справи. Перша світова війна підірвала існуючий європейський устрій, кардинально змінила геополітичну ситуацію. Падіння імперій, зміна балансу сил давали шанс бездержавним народам шляхом саможертвної боротьби завоювати право на власну державність, національне самовизначення. Війна стала каталізатором націотворчих процесів, зростання масової національної свідомості, структурування політичних сил. „Велика війна” створила передумови для Української національної революції, результатом якої стала поява першої за кілька століть незалежної Української держави.

Суперечливими й неоднозначними з позицій сьогодення виглядають підсумки Другої світової війни. Безсумнівним є те, що наці-фашизм не зміг знищити невмирущого прагнення українського народу до життя і самоствердження. Незважаючи на важкі втрати, він став одним з переможців та співзасновників Організації об'єднаних націй.

Примхлива історична доля склалася так, що віковична мрія багатьох поколінь борців за свободу про єдину українську державу була здійснена, так би мовити, „згори”. Соборизація по-сталінськи дозволила вперше зібрати в одне державне утворення – УРСР – за невеликим виключенням майже всі основні етнічні українські землі. Система міждержавних угод СРСР зі своїми сусідами закріпила нові кордони України.

Водночас Друга світова війна засвідчила неспроможність самостійницьких сил реалізувати ідею УССД в умовах протистояння двох тоталітарних систем. Українські політичні сили в черговий раз продемонстрували небажання підпорядкувати власні амбіції й вузькопартійні міркування інтересам загальної справи.

Назагал порівняльна характеристика подій Першої і Другої світових війн у контексті українського питання дозволяє простежити чимало аналогій і паралелей. Як у 1914, так і в 1939 рр. український народ був розчленований кордонами різних держав. Спільною ознакою також була відсутність єдиного центру, який би відігравав роль консолідуючого чинника, розрахунки на сприяння зовнішньополітичних факторів.

Кардинальна відмінність полягала у тому, що у міжвоєнний період у складі СРСР створено Українську Радянську Соціалістичну Республіку – з могутнім економічним і людським потенціалом, але цілковито залежну від центру.

В результаті Першої світової війни ідею незалежної Української держави вдалося реалізувати майже одразу. Появу незалежної України після Другої світової війни довелося очікувати понад півстоліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фісанов Володимир. Програме суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999. – С.44.;
2. Цит. за: Муковський І.Т., Дубина О.К., Лисенко О.Є. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: Навчальний посібник. – К., 1999. – С.5.;
3. Год кризиса. Документи и материалы. – 1938-1939: В 2 т. – Т. 1. – М., 1990. – С.174-177.;
4. Україна і зарубіжний світ. – К., 1970. – С.213,214.;
5. Реєнт Олександр. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) – К., 2003. – С.263.;
6. Цит. за: Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С.42.;
7. Див: Ляхович Є. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933-1935 роках: У кн.: Коновалець і його доба. – Мюнхен. 1974. – С.915.;
8. Белей Петро. Фронда Степана Бандери в ОНУ 1940 року. Причини і наслідки. – К., 1996. – С.35.;
9. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. (Пер. с нем.) – М., 1999. – С.98.;
10. Життя і смерть полковника Коновальця. – С.144.;
11. Кнтії А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.) – К., 1998. – С.80.;
12. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. – Львів. 1929. – Т.ІІ. – С.487-490.;
13. Верига Василь. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. – Т. І. – Львів, 1998. – С.12.;
14. Там само. – С.18.;
15. Соловей Дмитро. Винищення українства – основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни. – 1963. – С.14.;
16. Дорошенко Д. Історія України. – Т. І. – Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С.11.;
17. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. І. – С.184-187.;
18. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.299.;
19. Соловей Дмитро. Назв. праця. – С.55.;
20. Гунчак Тарас. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.71.;
21. Верига Василь. Назв. праця. – С.20.;
- 22.

Нариси з історії дипломатії України. – К., – С.309,310.; 23. Косик Володимир. Назв. праця. – С.103.;24. Там само. – С.78,79.;25. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – К., 1970. – С.83,84.;26. Нариси з історії дипломатії України. – К., – С.310.; 27.Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.20-23.;28. Кентій А.В. – Назв. праця. – С.163.

О.Г. Перехрест

ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 РР.

Війна, криваві злочини нацистських окупантів та їх сателітів завдали величезної шкоди економіці та соціальній сфері українського села, забрали мільйони життів селян. На час визволення території України від загарбників українське село знаходилося у стані неймовірного спустошення, занепаду та зубожіння. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 році валова продукція сільського господарства України становила лише 16 відсотків довоєнного рівня¹. Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників та їх спільників і нанесених ними збитків встановила, що гітлерівське нашествя та “господарювання” обійшлося Україні в 1 трильйон 200 мільярдів карбованців. У цій астрономічній цифрі частка втрат українського села становила досить значну частину. Так, у загальній сумі прямих збитків 258 мільярдів карбованців, заподіяних гітлерівцями народному господарству України², лише прями збитки колгоспів, радгоспів та МТС складають майже 32,5 %³. Величезних матеріальних збитків, головним чином, у період окупації зазнали й мільйони сільських мешканців України. І хоча в опублікованих матеріалах названої комісії та в історичних дослідженнях не наводяться їх узагальнені розміри, численні джерела засвідчують їх страхітливу величину. Проте війна заподіяла українському селу й таких збитків, які не можна виразити у цифрах. Йдеться про фізичні та морально-психологічні наслідки окупації для мільйонів сільських жителів. Для багатьох з них це були роки тяжкої підневільної праці, голоду й нестерпних страждань, безповоротно втраченої молодості й творчої діяльності, тривалих, часом дуже тяжких, захворювань та інвалідності, сирітства й овдовіння, неймовірного приниження людської гідності, душевних травм і потрясінь від баченого й пережитого, від втрат дітей, рідних та односельчан, наслідки яких наклали відбиток на все їх подальше життя.

Незважаючи на те, що ця трагічна сторінка історії українського селянства вже одержала певне висвітлення в історичній літературі⁴, її подальше поглиблене дослідження та висвітлення залишається одним із важливих завдань у створенні об'єктивної історії українського села періоду німецько-радянської війни. Особливо актуальним і необхідним це є в умовах сьогодення, коли почастішали спроби з боку деяких “патріотично” (як вони себе називають – Прим. автора) налаштованих істориків реабілітувати нацистських окупантів та применшити або взагалі замовчати їх злочини під час окупації України, показати їх як визволителів українського народу, зокрема, українського селянства, звести сутність війни до протиборства між українськими націоналістами як борцями за незалежність України, з одного боку, та загарбниками, німецькими та радянськими, з іншого. З огляду на вищевикладене, у даній публікації автор, на основі використання широкого кола документальних джерел, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг, ставить мету розглянути ряд питань, пов'язаних з трудовою діяльністю, повсякденним життям та побутом українських селян в умовах нацистської окупації.

Характерною ознакою повсякденного життя більшості українських селян під час окупації була їх обов'язкова тяжка праця: спочатку у збережених окупаційною владою колгоспах та радгоспах, а потім у створених на їх базі “громадських господарствах” та „державних господарствах” згідно із законом “Про новий аграрний лад” від 15 лютого 1942 р., а також у відроджених численних поміщицьких маєтках. Згідно з розпорядженням рейхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. про запровадження обов'язку праці⁵

примусову трудову повинність виконували селяни віком від 15 до 65 років. Однак на практиці широко використовувалась праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5-6 годин до 6-7 годин вечора. Так, наприклад, згідно наказу генерал-комісара округу Миколаїв селяни були зобов'язані працювати від сходу до заходу сонця з перервами: на сніданок – півгодини, обід – година та післяобідня перерва – 15 хвилин⁶. Видавалися накази, згідно яких кожні 10 хат зобов'язували засівати своїм зерном 2,5 га ярівини. У окремих районах Запорізької, Херсонської, Харківської областей селян під загрозою розстрілу змушували впрягатися в плуг або сівалку по 8-10 осіб, а у борону – по 2 особи і працювати в полі⁷. Установлена окупантами норма відробітку нерідко сягала 22-25 трудоднів на місяць⁸.

Польові роботи виконувалися в основному вручну, без застосування техніки та механізмів. За невихід на роботу, погане ставлення до неї, невиконання норми виробітку, розпоряджень керівників господарств до винних вживалися суворі покарання. Так, наприклад, у Роменській окрузі на Сумщині з винних стягувалися штрафи: за перше порушення - 25 крб., друге - 50 крб., третє-100 крб.⁹ У Полтавській області за невихід на роботу карали кийком або штрафом у 1000 крб.¹⁰ Масовими були випадки, коли за подібні порушення селян жорстоко били, спалювали селянські хати, відбирали присадибні ділянки, худобу та майно, заточували у в'язниці або відправляли на примусові роботи до таборів та навіть розстрілювали. Так, наприклад, в одному з розвідувальних повідомлень, яке надійшло до Українського республіканського штабу партизанського руху, повідомлялося: „Б'ють не лише колгоспників та колгоспниць, але й сільських старост, особливо „керівників громадських” господарств. Були випадки, коли через зупинку молотарки в умовах зимового морозу та заметілі, німці заарештовували всіх бригадирів і керівників колгоспу, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася – знову били”¹¹. І це при тому, що вони призначалися із числа осіб, які прихильно ставилися до окупантів або вже чимось вислужилися перед ними. За невиконання норм виробітку в усіх селян громадського господарства № 51 Оржицького району Полтавської області було відібрано городи. В листопаді 1941 року в с. Сухонівка Чорнухинського району цієї ж області було страчено двох селян за те, що ті не вийшли на роботу. Щоб примусити селян працювати, окупаційна влада застосовувала такий засіб як захоплення заручників. Весною 1943 року в усіх районах Полтавщини були затверджені списки передбачуваних заручників із числа сільських жителів, які мали бути заарештовані та страчені в разі незадовільної роботи решти селян¹². Щоб примусити селян працювати в неділю та у дні релігійних свят, окупанти навіть зачиняли церкви.

За свою працю селяни отримували мізерну платню на підставі вироблених “трудоднів”. Цю систему окупанти запозичили з радянських часів. Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Зокрема, на Полтавщині в окремих районах за один трудодень було видано по 460 грамів зернових та виплачено по 54 копійки.¹³ І це ще була досить висока платня, бо, як правило, платили менше, а у багатьох господарствах, які не виконували плани поставок сільгосппродукції, часто взагалі не платили. У цій ситуації основним джерелом для виживання була присадибна ділянка, з якої годувалася переважна більшість селян, вона ж була й основним джерелом для сплати ними чисельних податків та обов'язкових поставок. Знесилені тяжкою роботою в контрольованих окупантами господарствах селяни, не маючи вдосталь часу та сил для обробітку присадибних ділянок, вимушені були працювати на них у вихідні дні, часто навіть уночі.

Українські селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік.¹⁴ Правда, якоїсь єдиної системи у цьому питанні не було, адже окупаційна влада у кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. У Київській області, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства - 400 крб., подушний податок з кожної людини - 100 крб., податок з коня - 300 крб., податок з корови -150 крб., податок з собаки чи кішки - 100-150 крб. Тут окупанти запровадили ще й податок за "звільнення" у розмірі 50 крб.¹⁵ У

Баранівському районі на Житомирщині з кожного працездатного члена селянської родини стягували податок по 125 крб., з собаки - 150 крб., з кішки - 50 крб. та різні інші грошові податки.¹⁶ У Зіньківському районі Полтавської області селяни сплачували такі грошові податки: одноразовий податок з господарства - 50 крб., податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного) — 100 крб., податок з собаки — 150 крб., податок з бджолосім'ї - 50 крб., податок з велосипеда - 75 крб.¹⁷ Загалом на Полтавщині загальна сума грошових податків, виплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2135 крб. з двору, а в 1943 р. - 3112 крб.¹⁸

У західних областях, що входили до рейхскомісаріату „Україна“, селяни сплачували поземельний та подушний грошові податки, податок на собак та інші. Поземельний податок становив: 100 крб. з 1 га паші, 40 крб. з 1 га сінокосу, 20 крб. з 1 га лісу, 10 крб. з 1 га непридатної для сільськогосподарського використання землі. Подушний податок складав: при наявності до 5 га землі в господарстві - по 100 крб. із кожного члена сім'ї віком від 16 до 65 років, до 10 га - по 150 крб., понад 10 га - по 200 крб. Сільськогосподарський податок становив 300 і більше крб., податок на собак - 150 - 225 крб., за випас однієї корови - 20 крб. за місяць, вівці - 10 крб., а за випас корови в лісі - 150 крб. Загалом грошові податки, які збирали окупанти із селян у цих областях, були значно більшими за ті, що сплачували селянські господарства у 1940 р.

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання одних і тих же податків впродовж короткого проміжку часу, в результаті чого створювала ситуацію, коли до неспроможних сплатити податок селян застосовувалися жорстокі репресивні та конфіскаційні заходи. Наведемо типовий приклад. У грудні 1941р. в Калинівському районі Вінницької області гітлерівці зібрали податок на худобу, а вже 3 січня 1942 р. оголосили, що настав новий рік і треба вносити новий податок. Оскільки у селян не було грошей для його сплати, вони почали забирати корів. Не минуло й місяця, як до району прибули румунські частини. Нова влада заявила, що ні про які попередні податки вона не знає і знати не хоче і запровадила свій податок. Врешті-решт у селян позабирали всю худобу¹⁹.

Крім грошових податків, окупантами були встановлені численні натуральні податки, які фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов'язані здавати м'ясо, молоко, мед, овочі, квасолу, горох, ягоди, сіно і солому, волокно, горіхи, рибу незалежно від того, чи міг селянин її піймати і чи росла у його садку горішина. Доходило до того, що кожне селянське господарство зобов'язували здати по 20 кг сушених буряків²⁰, а восени 1942 р. здавали навіть квашену продукцію. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі, окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській та Сумській областях сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700-800 л молока з корови, 4 кг домашньої птиці з двору, 160 яєць від кожної несучки.²¹ У Ровенській області натуральні податки становили: зернових - від 2,85 ц до 6 ц – з 1 га, картоплі - 20 ц з 1 га, м'яса 25 кг з 1 га, молока - від 210 до 1050 л з корови²².

Наведені дані свідчать, що у поєднанні грошове і натуральне податкове навантаження на одне селянське господарство було надзвичайно великим. Наприклад, одне середнє селянське господарство в Ровенській області, в якому було 7 членів сім'ї й яке мало 3 га землі, 13 голів різної худоби, 2 собаки і 12 курей, повинне було сплатити в рахунок податків грошима 3200 крб. та здати хліба - 300 кг, яєць - 150 шт., молока - 1950 л та ін²³.

Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені строки, а й взагалі, про що свідчать численні розпорядження, накази, повідомлення, попередження та каральні заходи органів окупаційної влади різних рівнів. Наведемо деякі з них. Так, 20 травня 1942 р. про „покарання смертю або в легших випадках в'язницею“ за несплату податків оголосив житомирський генерал-комісар²⁴. Згідно розпорядження шефа Димерського району Київської області, староста села Синяк у червні 1942 р. зобов'язувався протягом 5-ти днів сплатити грошові податки по селу, які склали 1648,46 крб. одноразового збору, 2325 крб. податку на собак і 20 450 крб.

податку на розвиток земгромад. У разі несплати селянами податків у зазначений термін, їм загрожував опис майна²⁵.

Селяни були зобов'язані здавати на заготівельні пункти зернові культури. Перш за все це стосувалося посівного збіжжя, яке вилучалося майже повністю, особливо напередодні посівних компаній, зокрема навесні 1942 р. та 1943 р. Та особливо нещадно окупанти забирали тваринницьку продукцію. Кожний селянський двір повинен був виконувати обов'язкові поставки тваринницької продукції. Норми здачі м'яса спочатку доводились на двір, а з 1942 р. було встановлено загальні розміри поставок м'ясних продуктів на село загалом²⁶, що дозволяло окупантам збирати їх у значно більшій кількості. Нерідко доведені раніше норми здачі коригувалися у сторону збільшення, при чому по декілька разів упродовж року. Розміри м'ясопоставок були такими, що фактично у населення забиралося все м'ясо і сало. Це відзначали навіть самі гітлерівці. Так, у німецькому донесенні від 20 жовтня 1942 р. стверджувалося, що на селі поставки були настільки непомірні, що селянам практично нічого не залишалося²⁷.

Дозвіл на забій худоби для власних потреб видавався сільським комендантом лише тим селянам, які виконували поставки тваринницьких та інших продуктів. Так, наприклад, розпорядження Пирятинської земської управи Полтавської області від 19 березня 1942 р. інформувало населення, що "для того, щоб одержати право на забій кабана, необхідно здати трьох кабанів, а четвертого можна зарізати з дозволу інспекції "відділу хліборобства"²⁸. Проте часто було так, що коли селянин, маючи довідку про виконання м'ясопоставок, приходив до коменданта за дозволом, то у нього цю довідку відбирали і наказували зараз же здати худобу. За самовільний забій худоби селяни каралися високими штрафами, тюремним ув'язненням і навіть смертною карою.

Окупанти на всій території України запровадили обов'язкові поставки молока. Норми його поставок були різними в областях і, навіть, в окремих районах, але скрізь такими високими, що населенню молока або не залишалось зовсім, або – мізерна кількість. Дуже часто селяни не мали змоги навіть виконати норми з об'єктивних причин, зокрема через нестачу кормів та низьку продуктивність корів. Обов'язкові поставки молока у Київській, Житомирській, Вінницькій, Харківській і Дніпропетровській областях становили 850 л на рік з кожної корови; у Одеській і Миколаївській областях - 1200.²⁹ А у 1942 р. для Миколаївської області норма здачі становила 1400, однак більшість корів через нестачу кормів таких надоїв не давала. Селяни мали право одержувати тільки 20 % молочних відвіток. Крім цього, гітлерівці ввели молокопоставку з кіз. У середині лютого 1943 р. миколаївський гебітскомісар встановив як обов'язкову норму здачі 40 л молока від кожної кози.³⁰ У 1942 р. селяни Кам'янець-Подільської області були зобов'язані поставляти з кожної корови найменше 1100 л молока з 3,8 % жирністю.³¹ У віддалених селах та там, де не було сепараторних та пастеризаційних пунктів, з дозволу окружного або районного сільгоспкерівника дозволялося замість молока здавати масло або вершки: замість 24-25 л молока – 1 кг масла та замість 10 л молока – 1 кг вершків³².

Обов'язковій здачі підлягала і вся шкіра забитої худоби, вовна, кроляче, заяче, лисяче, собаче та інше хутро і навіть волосся з кінських грив та хвостів. Сільському населенню суворо заборонялося продавати сільськогосподарську продукцію на базарах або вдома. У багатьох регіонах окупаційна влада взагалі періодично закривала базари або обмежувала та регламентувала їх роботу. Фактично всю продукцію належало здавати на заготівельні пункти. Хто порушував встановлений порядок, того жорстоко карали окупанти. Категорично заборонялося продавати продукцію, що підлягала заготівлі: свиней, овець, а часто також городину, овочі, картоплю, фрукти, ягоди та ін. Так, наприклад, вінницький гебітскомісар заборонив продаж на базарах, вулицях та в інших місцях овочів, городини, ягід та картоплі з 24 липня 1942 р. аж до виконання плану їх обов'язкової здачі, причому в розмірах, збільшених у три рази проти попереднього року³³.

Продукція, яку здавали селяни на заготівельні пункти, оплачувалась за встановленими окупантами цінами. Рівень заготівельних цін у десятки разів був нижчим від ринкової ціни.

За здану продукцію селянин одержував певну кількість „пунктів” - умовних одиниць, на які він міг одержати товари. „Пункти” було введено з таким розрахунком, щоб забрати якомога більше сільськогосподарської продукції, практично нічого не даючи селянинові взамін. За 1 ц зерна селянин одержував 10 „пунктів”, за свиню вагою 110 кг - 400 „пунктів”, 1 л молока - 1 „пункт”. А тим часом промтовари оцінювалися так: костюм з грубого сукна — 1600 „пунктів”, штани — 560, шкарпетки - 120, 1 м простої тканини - 320, 1 л горілки - 100, 1 кг солі - 30, 1 кг цукру - 100, 1 коробка сірників - 100 „пунктів”. При чому такі товари як сіль, сірники, цукор, горілка, колісна мазь та інші селянин міг придбати тільки у порядку отоварювання. А право одержувати товари мали тільки ті селяни, які виконали поставки³⁴.

Здійснюючи педантичний контроль за обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції, окупаційна влада вживала також запобігати організаційні та каральні заходи з тим, щоб унеможливити ухиляння селян від їх виконання, запровадила розгалужену систему взаємовідповідальності селян та посадових осіб усіх рангів за виконання заготівельних планів.

За розпорядженнями центральних та місцевих окупаційних органів влади в селах, особливо в тих, де не виконувалися у повному обсязі поставки продукції, періодично проводилися перевірки сільських господарств з метою обліку наявного та використаного зерна, овочів, картоплі, наявності продуктивної худоби та молодняка, зокрема наявності корів, які отелилися, і телят, виявлення прихованого продовольства та сировини. У разі продажу корови або іншої худоби селянин повинен був негайно повідомити відповідні органи, кому саме їх продано та його адресу.

Влада не тільки погрожувала покараннями за невиконання поставок сільгосппродукції, а й широко здійснювала каральні заходи. Так, наприклад, у Миколаївській області штраф за нездачу молока стягувався у розмірі до 10 тис. крб.³⁵ У Полтавській області штраф за невиконання норм здачі молока стягували у розмірі 5-10 тис. крб., за забій худоби без дозволу - 2-3 тис. крб., за невиконання норм яйцепоставок - 30 крб.³⁶ Широко здійснювалася конфіскація худоби та майна селян. Наприклад, за постановою Хорольської управи у селян села Павлівки Полтавець А.М. та Ігнатенко Г.А. за невиконання молокопоставки за 1942 р. були конфісковані корови,³⁷ а за розпорядженням ровенського гебтскомісара за невиконання планів поставок зерна, молока та яєць здійснювалася конфіскація господарств селян.³⁸ Та коли ж подібні каральні заходи не давали бажаного результату, окупанти вдавалися до прямого застосування силових заходів.

Жорстокими репресивними заходами окупаційна влада домагалася поставленої мети і збирала велику кількість сільськогосподарської продукції. Проте не скрізь і не завжди окупантам вдавалося одержати заплановану продукцію. Виконання планів заготівель та поставок постійно зривалися не лише тому, що селяни саботували заготівельні заходи окупантів, а тому, що знекровлене та пограбоване село об'єктивно не могло виконати фантастично непомірні квоти поставок. І тут не допомагали вже ні заохочувальні заходи влади, ні постійні погрози та міри покарань, ні реквізиції та конфіскації. Вилучення ж силовими методами худоби та продукції ще більше ускладнювало ситуацію.

У результаті злочинної політики окупантів в особистих господарствах сільського населення України було відібрано 9420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і крупи, 6250 тис. т картоплі, овочів і фруктів, 200 тис. т фуражу, 2,1 тис. т різних продуктів.³⁹ Окупанти відібрали у сільського населення велику кількість худоби. На території України практично не залишилось жодного села, де б селяни не зазнали пограбувань. Так, наприклад, у селян Полтавської області було відібрано 146 993 голови великої рогатої худоби, 2986 коней, 92 922 свині, 56 112 овець і кіз, 2 260 054 шт. домашньої птиці,⁴⁰ у селян Херсонської області - 59 031 голову великої рогатої худоби, 865 коней, 19 365 овець і кіз, 22 567 свиней, 652 659 шт. домашньої птиці,⁴¹ у селян Сталінської області - 85 тис. голів великої рогатої худоби, 4 тис. коней, 38 тис. свиней, 33 тис. овець і кіз, понад 1 млн. шт. домашньої птиці,⁴² у селян Чернігівської області - 140 805 голів великої рогатої худоби, в т.ч. 68 224 корови, 72 202 свині, 31 541 голову овець і кіз, 1370 коней, 789 481 шт. птиці,⁴³ у сільських жителів тільки

.....
шести районів Ровенської області (Гощанського, Здолбунівського, Корецького, Ровенського, Сарненського і Тучинського) - 13 998 коней, 19 599 голів великої рогатої худоби і 23 026 голів дрібної худоби.⁴⁴ Подібний перелік можна продовжувати до безкінечності. Всього ж, за даними Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників окупантами на території України, у населення було відібрано 3722 тис. голів великої рогатої худоби, 4941 тис. свиней, 1825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40 246 тис. шт. домашньої птиці.⁴⁵

Поширеною формою пограбування селян окупантами була система штрафів з найменшого приводу і без нього. Штрафували за невиконання розпоряджень окупаційної влади, за нездану в строк продукцію та ін. Штрафи накладалися довільно, ніяких обмежень в їх розмірі не було. Наприклад, у Полтавській області окупанти стягували такі штрафи: за неповагу до німецького солдата - 200 крб., за ходіння до сільської управи в робочий час - 500, за погану роботу - 500, за простій тягла - 100, за псування зброї - 50, за невіїзд до Німеччини - 5000, за потрапу - 1000, за нездачу голубів - 500, за нездачу корів для роботи в „громадському господарстві” - 1000, за несвоєчасне виконання завдання - 100, за невиконання норм виробітку - 200, за невихід на роботу - 300, за самовільне використання тягла - 100 крб., за невиконання норм яйцепоставок - 30 крб., за невиконання норм здачі молока - 5000-10000 крб., за забій худоби без дозволу – 2000-5000 крб.⁴⁶

З початку війни по 20 серпня 1942 р. Ніжинська управа Чернігівської області оштрафувала 996 селян на суму 146 724 крб., а у селі-райцентрі Жашкові Київської області за 3 місяці 1942 р. оштрафували 78 селян на 11 тис. крб.⁴⁷ У селі Павлівка Хорольського району Полтавської області тільки за період з 19 січня по 13 лютого 1943 р. оштрафовано 9 селян по 100 крб. кожного за те, що взяли соломку із залишків скирти громадського господарства, 6 селян (із них троє одиноких жінок) за невиконання плану молокопоставки за 1942 р. по 200 крб. кожного, 24 селян за невиконання яйцепоставок, з них 1 особу - на 200 крб., 3 особи на 150 крб., 3 особи – на 100 крб., 17 осіб – на 50 крб. При цьому селянку Полтавець М.О. було оштрафовано по 200 крб. за невиконання молокопоставок та яйцепоставок⁴⁸.

Окупаційна влада нерідко штрафувала навіть своїх прислужників-сільських керівників. Так, за наказом Броварської районної управи Київської області за невиконання директиви райуправи від 11 березня 1942 р. про ліквідацію недоїмки одноразової данини та податку на собак було накладено штрафи на старост, заступників старост, секретарів сільуправ сіл Богданівка, Велика Димерка, Вигурівщина, Жердова, Калита, Красиловка, Княжичі, Мокрель, Русанів і Троєщина в обсягу від 200 до 400 крб. Всього було оштрафовано 20 осіб на загальну суму 5500 крб.⁴⁹

Окупаційною владою були встановлені високі ставки адміністративних зборів. Згідно розпорядження рейхскомісара України селяни мусили сплачувати: за реєстрацію шлюбу - 50 крб., за реєстрацію смерті - 20 крб., за видачу довідки - 15 крб., за дозвіл на забій худоби - 10 крб., за клопотання - 5 крб., за реєстрацію ремесла - 10 крб., за реєстрацію велосипеда - 15 крб., за видачу паспорта - 5 крб., за реєстрацію будівлі - 25 крб., за витяг з реєстрів громадського стану - 10 крб., за довідку (картки) на право вудження риби - 10 крб., за переписування витяга та виготовлення документів за кожний рядок - 2 крб.⁵⁰

Придушивши населення податками, обов'язковими поставками, штрафами, окупанти цим не задовольнилися, вони вирішили провести на окупованій території України одночасний масовий грабунок за допомогою так званої „грошової реформи”. До 25 липня 1942 р. населенню, більшість якого складали селяни, було наказано обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше рублів на нові карбованці. Однак при обміні більше ніж, 20 крб. „нова валюта не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний „рахунок збережень”, що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Так, наприклад, зі зданих населенням заощаджень, близько 75% конфіскувалося на користь окупаційної влади, а населення ж могло отримати в карбованцевому еквіваленті ледве 1/4. За даними статистичного відділу рейхсбанку обмін рубля сягав на 25 квітня 1943 р. - 2 млрд. руб., причому до грудня 1942 р. обмеження на обмін становило 150 руб., до квітня 1943 р. - до 300

руб.⁵¹ Підсунуті селянам, як і всьому населенню України, у примусовому порядку „українські карбованці“ були гірші за фальшиві гроші, бо за них нічого не можна було придбати. Вони поступово переставали виконувати функції еквівалента вартості товару, що негативно позначилося на житті сільських жителів.

Однією з форм пограбування селянства було введення з 1 січня 1943 р. обов'язкового страхування громадян та їх майна від пожеж, блискавки, землетрусу, граду, зливи, обвалу ґрунту та ін. У результаті з селян викачувались великі суми грошей, які доходили до 500 крб.

Селян примушували брати участь у „добровільних“ компаніях окупаційної влади по збиранню речей і продовольства для вояків вермахту, безкоштовно виконувати численні обов'язкові роботи по ремонту та розчищенню доріг, перевезенню вантажів, заготівлі дров і т. п.

Справжньою трагедією для села стали втрати у соціальній сфері. За роки війни значно скоротилося сільське населення України. Напередодні війни в Україні проживало 41,9 млн. чоловік, а після її завершення – 27,4 млн., із них - 7,6 млн. мешканців міст і 19,8 млн. мешканців села. Скорочення сільського населення становило майже 8 млн. (55% від загального зменшення населення в республіці за цей період)⁵². У селах налічувалося менше половини довоєнного працездатного населення, основну масу якого складали жінки, підлітки, діти та люди похилого віку.

Однією з причин цих втрат було цілеспрямоване нищення сільського населення нацистами при здійсненні ними окупаційної політики, направленої на реалізацію положень плану „Ост“ та директивних вказівок керівництва рейху. Масово воно здійснювалося і як покарання за зв'язки з партизанами та у відповідь на їх дії, за невиконання розпоряджень окупаційної влади та будь-який вчинений їй опір, за несплату податків, ухилення від виконання трудової повинності та від мобілізації на роботу до Німеччини і т.п. Значна кількість сільських жителів загинула в часи окупації від голоду та інфекційних хвороб, а також під час відступу окупантів з України.

Понад 250 українських сіл були спалені разом з їхніми жителями.⁵³ Першу «Хатинь» Україна (і вся Європа) пізнала у жовтні 1941 року: було спалено село Обухівку на Полтавщині, а все населення розстріляне у відплату за партизанську діяльність. Через декілька днів було повністю спалене разом з жителями сусіднє село Баранівка.⁵⁴ Така ж трагічна доля спіткала у Волинській області – жителів 97 сіл, Чернігівській – 21, Житомирській – 32, Київській – 17, Сумській – 21.⁵⁵ Всього ж в Україні окупантами були перетворені на руїни понад 28 тис. сіл.⁵⁶ Тільки в 197 районах Лівобережної України із 10295 сільських населених пунктів окупантами було спалено і зруйновано 6226, або 60,5 %, у т.ч. 1148 (11,2 %) – повністю і 5078 (49,3 %) – частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садіб колгоспників було спалено і зруйновано 319,4 тис. (22,8 %)⁵⁷.

Одним із найтрагічніших наслідків окупації для соціальної сфери села було масове руйнування та знищення житлового фонду, що неймовірно ускладнило життя селян як у часи війни, так і в перші післявоєнні роки. Так, у Харківській області нацисти спалили 57,7 тис. житлових будинків селян,⁵⁸ у Полтавській області – 106863 будинки,⁵⁹ у Вінницькій області – 39762 будинки,⁶⁰ у Львівській області – 25 тис. будинків,⁶¹ у Волинській області – 35 тис.,⁶² у Станіславській області – 30 тис.⁶³ У Дніпропетровській області окупанти знищили 3196 колгоспних і 57102 селянські житлові будинки,⁶⁴ у Сталінській області – 2413 колгоспних і 22361 селянський будинок,⁶⁵ у Кам'янець-Подільській області – 960 колгоспних і 30523 селянські будинки,⁶⁶ у Чернігівській області – 2975 колгоспних і 31841 приватний житловий будинок.⁶⁷ Всього в селах України окупантами було знищено 1808 тис. житлових будинків.⁶⁸ В результаті без даху над головою залишились сотні тисяч селянських сімей і декілька мільйонів сільських жителів. При цьому в більшості випадків у вогні згоріли небагаті селянські пожитки, які були у злиднених селянських оселях, їх невибагливий одяг і взуття, яких й до цього було обмаль, і невеликі запаси продовольства та інше, нажите важкою працею. Рятуючись від погибелі, селяни, які втратили житло, були вимушені роками проживати у землянках, льохах, хлівах, стайнях та інших мало пристосованих приміщеннях,

.....
підселялися до родичів, знайомих та зовсім чужих людей. Тривале проживання в таких антисанітарних умовах негативно позначилося на здоров'ї людей, особливо дітей. Навіть на початку 1946 р. в селах України нараховувалося 61836 сімей, які проживали в землянках та 117674 сім'ї, котрі проживали на чужій площі⁶⁹.

Тяжкі наслідки для села мало руйнування в період окупації системи охорони здоров'я сільського населення. Майже повна ліквідація сільських медичних закладів, зменшення кількості медичних працівників у сільській місцевості (з кожних 100 лікарів, які працювали до війни на селі, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29),⁷¹ обмеженість доступу до уцілілих в райцентрах та містах поодиноких лікарень та інших медико-санітарних установ через заборону окупантами вільного пересування населення, запровадження плати за медичне обслуговування фактично позбавили селян медичної допомоги. Під час окупації було повністю ліквідовано і сільську мережу пологоводопоміжних закладів, через що сільські породіллі народжували дітей вдома, а допомогу їм, у кращому випадку, надавали бабки-повитухи. В результаті серед сільського населення великим був рівень захворюваності та смертності. Особливо поширились інфекційні хвороби, зокрема тиф, дизентерія, туберкульоз, венеричні хвороби. У 1944 р. у селах було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на тиф, дизентерію⁷².

Негативно позначилося на усіх сторонах життя сільського населення та підірвало й без того надто слабку соціально-побутову інфраструктуру села майже повне руйнування за роки окупації мережі торгівельного та побутового обслуговування, культурно-освітніх установ. Проте нацистська окупація заподіяла українському селу й таких збитків, які не можна виразити в цифрах. Йдеться про фізичні та морально-психологічні наслідки окупації для мільйонів сільських жителів. Для багатьох з них це були роки безповоротно втраченої молодості й творчої діяльності, тривалих, часом дуже тяжких захворювань й інвалідності, сирітства й овдовіння, роки тяжкої підневільної праці, голоду й нестерпних страждань, душевних травм і потрясінь від баченого й пережитого, від втрат дітей, рідних та односельчан, наслідки яких наклали відбиток на все їх подальше життя. Наслідки нацистської окупації українське село відчувало не одне десятиліття. Знадобилося багато років напруженої праці, щоб ліквідувати збитки та загоїти фізичні й душевні рани, нанесені нею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Украинская РСР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. - В 3 т. - Т.3. - К., 1975. - С.158; 2. Там само. - С.157-158; 3. Тут і далі дані подані в цінах 1941 р.; 4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: 1941 -1945 гг. - В 3 т. - К., 1975; История Украинской ССР.- В 10 т. - т. 8. - К., 1984; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. К., 2000; Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. - К., 1965; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. - К., 1982; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж - Нью-Йорк - Львів, 1993; Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) //Український селянин: Зб. наук. праць. - 2002. - №5; Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України 1941-1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. - Вип.8. - Ч.1. - К., 2004; Перехрест О. Г. Форми економічного пограбування України за нацистської окупації (1941-1945рр.)// Україна Соборна: Зб. наук. статей. - Вип 1. - К., 2004 та ін.; 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.166.- Оп.2.- Спр.5. - Арк.6; 6. Центральний Державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України). - Ф.КМФ-8. - Оп.1. - Спр.297. - Арк. 165; 7. Потильчак О. Вказ. праця. - С.142; 8. Лаута С.П. Вказ. праця. - С.129; 9. Нестеренко В.А. Вказ. праця. - С.281; 10. Немятый В.Н. Вказ. праця. - С.126; 11. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр.123. - Арк.54; 12. ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.240. - Арк.10-14; 13. Політична історія України ХХ століття: у 6-ти тт. - К., 2003. - Т.4. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). - С.355; 14. Немятый В.Н. Вказ. праця.-С.129; 15. Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1945.-К., 1985.-С. 113-114; 16. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Збірник документів та матеріалів. -К., 1965.-С. 100; 17. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 30. - Спр. 32. - Арк. 114; 18. Потильчак О.В. Вказ. праця //Український селянин. - 2001. - № 2. - С. 127; 19. Російський державний архів економіки (далі - РДАЕ). - Ф.7733. - Оп.29. - Спр.907, - Арк. 124-125; ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.244. - Арк.1; Спр.250. - Арк.77; ЦДАГО

України, - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 16. - Арк.28; 20. Лауга С.П.- Вказ. праця. - С. 165-166; 21. Там само. - С.167; 22. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.30. - Спр.32. - Арк. 137; 23. РДАЕ. - Ф.7733. - Оп.29. - Спр.907. - Арк.124; 24. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 16. - Арк.29; 25. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів та матеріалів. - К., - 1963. - С.126; 26. Там само; 27. Потильчак О.В. Вказ. праця //Український селянин. - 2001. - №2. - С. 126; Косик В. Вказ. праця. - С.294; 29. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів. - Полтава, 1947. - С.42; 31. Немятький В.Н. Вказ. праця - С.129-130; 31. Лауга С.П. Вказ. праця. - С. 167; 32. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХМО). - Ф.420. - Оп.1. - Спр.72. - Арк.3; 33. ЦДАГО України. - Ф.166. - Оп.2. - Спр.5. - Арк.92; Спр.11. - Арк. 88 зв; 34. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Збірник документів і матеріалів. - Одеса, 1971. - С.49; 35. Лауга С.П. Вказ. праця. - С.162; 36.Там само. - С.167; 37. Там само. - С.168; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів - С.40; 38. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - С.183; 39. Там само; 40. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трёх томах. - К., 1985. - Т.3. - С.264-266; 43.Там само. - С.234; 41. Київський процес. - С.109-110; 42. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. - Т.3. - С.234; 43. Там само. - С.266; 44. Черниговщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Документы и материалы. - С. 106; 45. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. - Т.3. - С.230; Радянська Ровенщина 1939-1959 Документи і матеріали. - Львів, 1962. - С.168-169; 46. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. - Т.3. - С. 266; 47.Лауга С.П. Вказ. праця. - С.168; 48. Там само; 49. ЦДАВО України. - Ф. 3206. - Оп.2. - Спр.7. - Арк.5-7; 50. Там само - Арк.8; 51. Там само. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.244. - Арк.1; Спр.250. - Арк.77; Ф.3206. - Оп.2. - Спр.133. - Арк.84; 52. Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944. - К. - С.64; 53. Вирахувано за даними, що наведені в: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 3. - С. 155; Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945. С.571; 54. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Горань, О.І. Гуржій та ін; під ред. В.А. Смоля. - К., 1997. - С.230; 55. Косик В. Вказ. праця. - С.167; 56. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 3. - С. 149; 57. Історія України / В.Ф. Верстюк... - С.230; 58 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 30.- Спр. 62.- Арк. 64, 80; 59. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - К., 1967. - С.51; 60. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 30.- Спр. 62.- Арк.82; 61. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. - К., 1973. - С.56; 62. ЦДАГО України. - Ф.57. - Оп. 4.- Спр. 235.- Арк.1; 63. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. - К., 1970. - С.36; 64. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. - К., 1971. - С.37; 65. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. - Днепропетровск, 1962. - С. 208-209; 66. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. - Донецк, 1980. - С. 255; ДАХМО. - Ф.Р-863. - Оп. 2.- Спр. 39.- Арк. 105; 68. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. - К., 1978. - С. 105-106; 69. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 3. - С. 156; 70. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. - К.,1965. - 151; 71. Коган С.С. Основные итоги здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. - 1947. - № 10-11. - С. 40. 72. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) - Кам'янець-Подільський, 2000. - С. 103.

І.В. Мазило

ЗАЛІЗНИЧНИЙ ТРАНСПОРТ УКРАЇНИ У 1943-45 РР.: ПРОБЛЕМИ ВІДБУДОВИ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Доктор історичних наук, професор О.Е. Лисенко на Міжнародній науковій конференції в грудні 2004 року зазначив що з1991 по 2004 рр. в Україні підготовлено і опубліковано більше 150 ґрунтовних робіт, серед яких-кандидатські і докторські дисертації з проблем історії Другої світової Великої Вітчизняної воєн. Автори цих видань домагаються пошуку істини й сприяють встановленню правди про війну. Серед них - комплексне дослідження М.В. Ковалю з історії України, де зроблена спроба окреслити в загальних рисах окремі напрямки роботи транспорту в період відбудови, як от: "Особлива увага приділяється створенню умов для першочергових господарських заходів, зокрема в машинобудівній промисловості, на електростанціях і транспортних магістралях"¹. Тому подальше комплексне дослідження проблеми функціонування транспорту, зокрема залізничного, залишається одним з важливих завдань у справі відтворення об'єктивної історії завершального періоду війни. Автор в даній публікації робить спробу підсумувати дане питання саме з таких позицій.

Однією з проблем відбудови транспорту було те, що цей процес розпочинався на фоні